

CAVİD BAĞIRZADƏ

Gəncə Dövlət Universitetinin

Azərbaycan tarixi kafedrasının baş müəllimi,

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

E-mail: cavid-77@mail.ru

XI-XV ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA ƏXİLİK VƏ ƏXİ TƏŞKİLATLARI HAQQINDA

Açar sözlər: Əxi, əxi təşkilatı, əsnaf, sənətkar birliyi, əxi şeyxi

Key words: Achi (brother), achi organization, seller, trade union, achi sheyk

Ключевые слова: Эхи, организации Эхи, Эснаф, объединение ремесленников, шейх Эхи

Yaxın və Orta Şərqi müsəlman ölkələrində yaranmış və geniş yayılmış əxilik ictimai-siyasi və dini xarakter daşıyan təşkilat forması olmuşdur. Əxi təşkilatlarında əhalinin müxtəlif təbəqələri-əsasən sənətkar, peşə sahibləri, xırda tacirlər, şəhər əhalisinin aşağı təbəqələrinin digər nümayəndələri birləşirdi. Bu təşkilatın ən mübariz özəyini cavanlar təşkil edirdi.(5)

Yaxın və Orta Şərqi ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda XI-XV əsrlərdə geniş yayılmış əxi təşkilatlarının müəyyən strukturu və nizamnamələri olmuşdur. Təssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın mədəniyyət, sənətkarlıq və ticarət mərkəzləri olan şəhərlərində mövcud əxi təşkilatları haqqında mənbələrdə məlumatlar çox azdır. Bununla belə qonşu müsəlman ölkələrində bəhs etdiyimiz dövrdə mövcud olmuş əxi təşkilatları və onların fəaliyyəti ilə bağlı məlumatları öyrənməklə müqayisəli şəkildə Azərbaycanda da eyni dövrdə mövcud olmuş əxi təşkilatları haqqında da müəyyən məlumatları əldə etmək olar. Azərbaycan tarixinə dair mənbələrdə XI-XII əsrlər dövrünə aid əxi istilahlara rast gəlinməkdədir. Belə ki, Məsud ibn Namdarın verdiyi məlumata görə XI-XII əsrlərdə Beyləqan şəhərində əxilər şəhərin siyasi həyatında mühüm rol oynamışlar; Əmir Teymura qarşı Təbrizdə ümumxalq üsyanına əxilərlə bağlı olan Şeyx Əxi Qəssab başçılıq etmişdir. Hələ indi də Gəncədə Comərd Qəssabın, Abşeronda Əxi Nurullahın adlarını daşıyan zaviyələr qalmaqdadır.(10,s.335)

XI-XV əsrlərdə Azərbaycanda mövcud olmuş əxi təşkilatları şübhəsiz ki, yaxın qonşu müsəlman ölkələrində mövcud olan əxi təşkilatlarından bir o qədər də fərqli deyildilər. Buna görə də bəhs etdiyimiz dövrdə Azərbaycan şəhərlərində mövcud olmuş əxi təşkilatlarının strukturu və nizamnamələri haqqında mülahizələri irəli sürərkən qonşu müsəlman ölkələrində bəhs olunan dövrdə fəaliyyət göstərmiş əxi təşkilatları haqqındakı tarixi məlumatlara istinad etmək lazımdır. Ona görə ki, bu dövrdə Yaxın və Orta Şərqi ölkələri ilə Azərbaycan şəhərləri arasında sıx ticarət, mədəni, siyasi, iqtisadi əlaqələr mövcud olmuşdur.

Hələ XI-XII yüzilliklərdə Gəncə, Təbriz, Ərdəbil, Beyləqan, Bakı şəhərlərində fəaliyyət göstərən gizli əxi təşkilatları XIII-XIV əsrlərdə öz mövqelərini möhkəmlətməmiş və ictimai-siyasi rolunu artırmışdı.(9,s.247)

Əxi əslində bütün təşkilat üzvlərinə deyilmirdi. Əxi təşkilatın başçısı olan şəxsə deyilirdi. Daha doğrusu təşkilatın başçıları, nüfuzlu şəxsləri əxilər adlandırırdılar. Əxi təşkilatının başçısı isə (yəni rəisi) əxi şeyxi titulu daşıyırdı. Heş şübhəsiz ki, Azərbaycanın dahi şairi Nizami Gəncəvi də yaşadığı dövrdə Gəncədə mövcud olmuş əxi təşkilatında böyük nüfuza malik idi və Şeyx Nizami kimi şöhrət tapması heç də təsadüfi deyildi. Geniş dünyagörüşünə, elmi biliklərə, xalq arasında böyük nüfuza malik olan şair xalqın yaddaşında və mənbələrdə

daha çox Şeyx Nizami kimi qalmışdır. Nizami Gəncəvinin öz dövründə Azərbaycanın sənətkarlıq, ticarət və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Gəncə şəhərindəki əxi təşkilatının şeyxi və rəhbəri olması qənaəti şübhəsizdir.

XI-XV əsrlərdə Azərbaycanın sənətkarlıq mərkəzləri olan şəhərlərində feodalizmin inkişafı ilə bərabər əxi təşkilatları formalaşmış və yaranmışdır. Daha doğrusu, Azərbaycanda sənətkar birlikləri olan əxi təşkilatlarının yaranmasının XI əsrdən başlanması ehtimalı daha güclüdür.(7). Çünki bu dövrdə Azərbaycana Səlcuq və onlarla bərabər digər Oğuz boylarının axınlarının başlanması əxi institutunun yaranmasını şərtləndirmişdi. Oğuzlarda əxilik mühüm mövqeyə malik təşkilat olmuşdur və hətta Osmanlı dövlətinin qurulmasında bu təşkilatın rolu da danılmazdır. Bu məsələ ilə bağlı Türkiyə tarixçilərinin Osmanlı dövlətinin qurulması tarixinə həsr etdikləri tədqiqatlarda geniş bəhs olunmuşdur. Əxilik əslində Ərəb-müsəlman dünyasında deyil, məhz Oğuz boylarında, onların dövlətlərində və şəhərlərində yaranmış, mövcud olmuş, dövlətin və şəhərlərin ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynamışdır. Bu fikrimizi əsaslandırmaq üçün çoxsaylı mənbə məlumatlarını və orta əsr tarixi hadisələrini misal gətirmək olar.

Bəhs olunan dövrdə Azərbaycanın Gəncə, Şamaxı, Bakı, Şabran, Beyləqan, Naxçıvan, Ərdəbil, Marağa, Xoy, Təbriz, və s. kimi şəhərlərində əxi təşkilatları yaranmış və geniş ictimai fəaliyyət göstərmişdilər. Təsadüfi deyildi ki, Şamaxıdakı əxi təşkilatlarından birinin rəhbəri məşhur şair Xaqaninin atası olmuşdur.

XI-XV əsrlərdə əxi təşkilatları Azərbaycanın, eləcə də Yaxın və Orta Şərqi bir çox ölkələrinin ictimai-siyasi həyatında müstəsna dərəcədə mühüm rol oynamışdılar. Qeyd olunduğu kimi, Osmanlı dövlətinin qurulmasında Anadoludakı əxilər və əxi təşkilatları əhəmiyyətli dərəcədə rol oynamışlar. Eyni zamanda əxi təşkilatları bu dövlətin möhkəmlənməsində də öz töhfələrini vermişlər.

Qeyd olunduğu kimi, əxi əslində təşkilatın başçısı olmuşdur. Lakin sonralar tarixşünaslıqda bu istilah ümumi şəkildə olaraq bütün təşkilata şamil edilmişdir. “Əxi” sözünün hərfi mənası hələlik mübahisəlidir. Tədqiqatçıların əksəriyyəti XIV əsr ərəb səyyahı İbn Bəttutənin məlumatına əsaslanaraq belə bir nəticəyə gəlirlər ki, “əxi” (cəm halda “ixvan”) ərəbcədən “qardaşım” sözündəndir. Son zamanlar bəzi tədqiqatçılar bu sözlərin təsadüfi omonim olduğunu güman etmişdilər. İbn Bəttutəyə qədər Türk qövmlərində əxi istilahı və onun sosial bazası artıq mövcud idi. “Ak” və ya “aka” (nəcib, alicənab, cömərd, səxavətli deməkdir.) istilahı uyğur dilində, ən başlıcası da Mahmud Kaşqarının “Divani lüğətit türk” əsərində aşkar edilmişdir. Axi (ak) şəkilində haqqında danışılan istilah qədim türkdilli poetik əsərlərdə, həmçinin “Kitabi Dədə Qorqud” dastanında da öz əksini tapmışdır. Fikrimizcə, sonuncu ehtimal daha həqiqətə uyğundur, yəni bu istilah türk dilindədir. Təsadüfi deyil ki, hal-hazırda özbəklərdəki “əkə” sözü anlamına görə yuxarıda qeyd etdiyimiz istilahlə eynilik təşkil etməklə bir müraciət forması olub “qardaş” anlamındadır.

Yazılı mənbələr və orta əsr abidələri əxi təşkilatlarının Osmanlı dövlətində geniş yayıldığını göstərir. Onların Osmanlı dövləti ərazisində ilk izinə XIII əsrdə rast gəlinir. Buna baxmayaraq həm Anadoluda, həm də Azərbaycanda əxiliyin daha əvvəlki əsrlərdə, XI-XII əsrlərdə geniş yayıldığını qeyd etmək olar.

Əxi təşkilatları İslam dinin başlıca ehkamlarını, insanı saflaşdıran yüksək keyfiyyət və dəyərləri özlərinin nizamnamələrinə çevirmişdilər. Əxi təşkilatları təkcə ictimai-siyasi, dini, sənətkar və peşə birliyi kimi xarakterizə etmək olmaz. Eyni zamanda əxi təşkilatları sosial-iqtisadi təşkilatlar olmuşdular. Çünki bu təşkilatların nizamnamələrində bazar münasibətlərinin tənzimlənməsi, dəyər və qiymət məsələləri, istehsalçı-istehlakçı münasibətləri ilə bağlı

məsələlər öz əksini tapmışdır. Digər tərəfdən əxi təşkilatları hüquqi təşkilatlar idi. Ona görə ki, bu təşkilatlar sənətkarların, peşə sahiblərinin, şəhər əhalisinin, məzlumların, səyyahların, qəriblərin, kimsəsizlərin hüquqlarını qoruyurdu və təminatçısı kimi çıxış edirdi. Əxi təşkilatları həm də xeyriyyəçi təşkilatlar olmuşdular.

Əsasən şəhərin yoxsul təbəqələrindən-sənətkarlardan, kiçik ticarətlə məşğul olanlardan ibarət əxi təşkilatı özünə məxsus idarə quruluşuna malik idi və mənəvi başçıları sayılan şeyx tərəfindən idarə olunurdu.(9.s.247)

Əxilər namuslu, fəzilətli, sadıq, işini bilən, doğruçu və çalışqan sənətkarlar olmuşdular. Yaşama tərzləri və gördükləri tərbiyə, yaxınlarına və ətrafdakılara qarşı yardım, dostluq və doğruluq etməyi tələb edirdi. Bu hələ şagird seçimindən başlayırdı. Təmiz və dürüst ailə uşaqları şagird alınır, usta yanında maddi və mənəvi tərbiyə verilir, ustadlarının yanında çətin imtahandan sonra usta adı alırdılar.

Əxiliyin daxili ierarxiya qanunları və üzvlərin davranış qaydaları əxilərin nizamnaməsində müəyyənləşdirilmişdir. Həmin nizamnaməyə əsasən cəmiyyətin hər bir üzvü, sufildə olduğu kimi, dörd əsas dini-əxlaqi normaya (şəriət, təriqət, həqiqət və mərifətə, yəni mistik idraka) bütövlükdə riayət etməli idi. Əxiləkdə mövcud olan bu dini-əxlaqi normalar, habelə bir sıra qanun-qaydalar, mərasimlər əsnaflar tərəfindən qəbul olunmuşdur. Yüksək insanpərvərlik məfkurəsi əlsiz-ayaqsızlara, qəriblərə kömək, qonaqpərvərlik, eyni zamanda feodallara və zalımlara qarşı mütəşəkkil mübarizə əxiliyin xarakterik ictimai əlamətlərindəndir.

Əxilər haqqında, onların təşkilatları, fəaliyyətləri, strukturu və nizamnamələri haqqında dövrümüze gəlib çatmış bir neçə əxi nizamnamələri-futuvvətnamədə məlumatlar vardır. Bunlardan ən məhşurları 1290-cı ildə Anadoluda Nasirinin fars dilində, Burqazinin (XIV əsr) və Şeyx Seyid Hüseyinin (XV əsrin ikinci yarısı) türk dilində, Vaiz Kaşifinin fars dilində yazmış olduqları futuvvətnamələrdir. Bu futuvvətnamələr bir sıra Şərq ölkələrində, o cümlədən Osmanlı dövlətində, Azərbaycanda mövcud əxi və sufi təşkilatlarının daxili qayda-qanunlarını ümumiləşdirib əks etdirmişdir. Həmçinin dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Şeyx Nizami Gəncəvinin poeziyasında humanist ideyalar ən yüksək zirvələr kəsb edir, bu humanizmin ən mühüm qida mənbələrindən biri əxilik ideologiyası idi. Ümumiyyətlə, Şeyx Nizaminin əsərlərində əxilik məsələlərinə yetərinə rast gəlmək mümkündür.

Şeyx Nizami Gəncəvinin Şeyx Əxi Fərrux Reyhani və ya Əxi Fərac Zəpcamidən dərs alması bəzi mənbələrdə qeyd olunur. Mənbələrə görə Şeyx Nizami əxilərə rəğbət bəsləmişdir. Dövlətşah Səmərqəndi "Təzkirətül-Şüəra" əsərində yazır ki, Nizami Əxi Fərrux Zəncaninin müridi idi.(4.s.94) Müəllimləri sayılan şeyxlərin adlarındakı "Əxi" komponentindən mənə çıxaran bəzi müəlliflər Nizaminin ustası olan şeyxin əxilik təşkilatına mənsub bir mürşid olduğunu təxmin etməkdədirlər.(8. s.38)

Bəhsimizə yekun vuraraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, XI-XV əsrlərdə Azərbaycanda sənətkarlıq, ticarət və mədəniyyət mərkəzlərində geniş fəaliyyət göstərmiş əxi təşkilatları dövrün ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynamışdılar. Belə ki, 1231-ci ildə Təbrizdə, Gəncədə baş vermiş xalq üsyanlarının əsas təşkilatçıları əxi təşkilatının üzvləri və başçıları olmuşdur. Çox güman ki, Usta Bəndər Gəncədəki əxi təşkilatlarından birinin rəhbəri idi.(2) Əxi təşkilatında "usta", "şeyx" istilahları bir qayda olaraq nüfuzlu şəxslərə deyilirdi. Ayrı-ayrı hökmdarların sənətkar və əsnaflara qayğı göstərmələri, onların təşkilatlarını dəstəkləməsi faktları da məlumdur. Məsələn, 1412-ci il Kür çayı sahilində baş vermiş döyüşdən sonra əsir düşmüş Şirvanşah İbrahimi Təbriz əsnafının müdafiə etməsi və onun əsirlikdən azad olunması üçün müəyyən edilmiş başlıq pulunun əsnaf birliyinin görkəmli şəxsləri tərəfindən ödənilməsi də məlumdur. Azərbaycanda sənətkar və əsnaf birliyinə-yəni əxi təşkilatlarına, eləcə də

sənətkarlığın inkişafına ən ağır zərbə monqol hücumları zamanı dəymişdi, eləcə də monqol zülmü və istismarı da sənətkarlığa və əxi təşkilatlarına ağır təsir göstərmişdi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, Azərbaycan Universitetinin nəşriyyatı, 1989, 328s.
2. Abbasov V.D. XII-XIII əsrlərdə Gəncə şəhərində əxilik təşkilatı. "Gəncə şəhərinin tarixi" elmi-praktik konfransın materialları, Bakı Nurlan nəşriyyatı, 2004.s.53-56.
3. Bünyadov Z.M. Azərbaycan Atabəylər dövləti. Bakı, Şərq-Qərb nəşriyyatı, 2007. 312s.
4. Behzadi İ. Ravəndinin "Rahət-üs-südür və ayət-üs-sürür" əsəri tarixi mənbə kimi. Bakı, Elm, 1963.
5. Heydərov M. Əxilər kimdir. Elm və həyat jurnalı, Bakı, 1978, № 3 .s.28-29.
6. İbn əl-Əsir. Əl-kamil fit-Tarix. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1959.216s.
7. Mustafayev C. Orta əsrlərdə sənətkar təşkilatları. "Cahan" jurnalı, 1998. №4.s.17-21
8. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan şairi Nizami. Bakı, 1991
9. Priyev V.Z. Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə . Bakı, Nurlan nəşriyyatı, 2003. 458s.
10. Əliyarlı S.S. Tariximiz açıqlanmamış mövzuları ilə. Bakı, Mütrəcim nəşriyyatı, 2012. 560s.

JAVID BAGIRZADE

*Head teacher of the department
of Azerbaijani History of Ganja State University,
Doktor of philolosophi on history*

ACHISM AND ACHI ORGANIZATIONS IN AZERBAIJAN IN XI-XV CENTURIES

Achi organization appeared in Azerbaijan in XI centuries. Achi organizations were organizations regulating charity, juridical, economic relations. There is information in the sources that great Azerbaijani poet Sheyk Nizami Ganjavi was the sheyk of achi organization.

ДЖАВИД БАГИРЗАДЕ

*Старший преподаватель кафедры
История Азербайджана Гянджинского Государственного Университета,
Доктор философии по истории*

ОБ ОРГАНИЗАЦИЯХ ЭХИЙСТВА И ЭХИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В XI-XV ВЕКАХ

Начиная с XI века, в Азербайджане началось формирование организации Эхи. Эти организации были юридическими, экономическими и благотворительными. Великий Азербайджанский поэт Низами Гянджеви по некоторым данным тоже был шейхом организации Эхи.

Rəyçilər: t.e. d.H.Sadıxov, t.e.d.S.A.Məmmədov

Gəncə Dövlət Universitetinin "Azərbaycan tarixi" kafedrasının 20.06.2013-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (pr. №16).